

DE BEOEFENING VAN DE THEOLOGIE IN NEDERLAND AAN OPENBARE INSTELLINGEN VOOR HOGER ONDERWIJS¹

[H.J. Adriaanse, red., *Tweestromenland. Over wijsgerige en belijdende theologie*,
Leuven: Peeters, 2001, pp. 31-52]

Arie L. Molendijk

I. Theologie of godsdienstwetenschap?

"Kwade vrucht van een tegennatuurlijk compromis", "wrange vrucht van politiek geknutsel", "wetenschappelijke *pedanterie* en staatsrechtelijke *humbug*", "staatsorthodoxie" en "aanranding"²: in deze termen werd publiekelijk geoordeeld over de herstructurering van de theologische faculteiten in Nederland in 1876. De nieuwe structuur riep nogal wat weerstand op, vooral vanuit de hoek van het rechtzinnig protestantisme, maar ook de meer vrijzinnige protestanten waren niet allemaal enthousiast over de nieuwe situatie. De doopsgezinde predikant en kerkhistoricus Christiaan Sepp - in 1875 eredoctor van de Leidse universiteit geworden - meende dat binnen een staatsinstelling voor hoger onderwijs alleen plaats is voor de bestudering van godsdienst en niet voor godgeleerdheid.³ De gereformeerde theoloog en politicus Abraham Kuyper sprak van de "oprichting eener faculteit van zeer partijdige godsdienstwetenschap, onder

---

¹ Een eerste versie van deze bijdrage is besproken binnen de onderzoeksgroep *ICT* ("Ideas, Change & Truth") van de Leidse theologische faculteit. Met name het commentaar van Theo Hetteema heeft ervoor gezorgd dat een aantal formuleringen aangescherpt kon worden.

² C. Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke kerk geschreven hebben*, Leiden 1886, p. 371; A. Kuyper, *Is er aan de publieke universiteit ten onzent plaats voor een faculteit der theologie?*, Amsterdam 1890, pp. 8, 35 & 41; A. Kuyper, *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*, tweede, herziene druk, 3 delen, Kampen 1909, deel 2, pp. 570v (cursiveringen in het origineel).

³ Sepp, *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers*, p. 371.

den vermomden naam van Theologische faculteit".⁴ Ook in het buitenland wist men niet precies wat men ervan moest denken. De Duitse kerkhistoricus Adolf Harnack sprak enerzijds van ingrijpende veranderingen en anderzijds van de opheffing van de theologische faculteiten in Nederland.⁵ Wat was er aan de hand? Was de theologische faculteit feitelijk een faculteit voor godsdienstwetenschap geworden, of droeg zij nog met recht de naam godgeleerdheid? Niemand leek het precies te weten. De nieuwe duale structuur, waarin gewone (door de staat of de universiteit benoemde) hoogleraren werken naast buitengewone (door de kerk benoemde) hoogleraren, kon kennelijk op verschillende wijze geïnterpreteerd worden.

De theologische faculteiten aan openbare instellingen voor hoger onderwijs te Leiden, Groningen en Utrecht vallen nog altijd onder het regime van de zogeheten *duplex ordo*. Daarnaast bestaan er inmiddels theologische faculteiten op gereformeerde (Vrije Universiteit Amsterdam, Kampen) en katholieke (Utrecht, Nijmegen, Tilburg) grondslag.⁶ Hier heerst de *simplex ordo*, waarbinnen *in principe* alle vakken op kerkelijke of confessionele leest geschoeid zijn.⁷ Ook dit model roept de nodige problemen op, maar daar zal ik hier niet

---

⁴ Kuyper, *Is er aan de publieke universiteit ten onzent plaats voor een faculteit der theologie?*, p. 8.

⁵ A. Harnack, *Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte*, Berlin 1901; Harnack, "Die Aufgabe der theologischen Fakultäten und die allgemeine Religionsgeschichte", in: *Die Christliche Welt* 15 (1901) 1104-1107.

⁶ De situatie is feitelijk nog ingewikkelder, maar dat laat ik hier buiten beschouwing.

⁷ De nadruk moet in deze zinsnede, zoals aangeduid, gelegd worden op "in principe". Ik kom daar nog op terug. Ik kies er dus niet voor het onderscheid tussen *simplex* en *duplex ordo* uitsluitend in termen van de verantwoordelijkheid bij benoemingen te interpreteren. Vgl. H.J. de Jonge, "De historische theologie", in: *De toekomst van de theologie in Nederland* (Verkenningen KNAW, deel 3), Amsterdam 2000, pp. 45-64, hier p. 63v, noot 4: "Onder de 'duplex ordo' (tweevoudig stelsel) wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs verstaan waarbij de literaire, historische, wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke vakken worden gedoceerd door personeel benoemd onder exclusieve verantwoordelijkheid van de faculteit en universiteit (en indirect van de staat), terwijl de vakken dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie worden gedoceerd door personeel benoemd onder verantwoordelijkheid van het ene of andere kerkgenootschap. Onder 'simplex ordo' wordt die inrichting van het theologisch hoger onderwijs

over uitweiden. In deze bijdrage gaat het over de *duplex ordo*. Ook al is de discussie de laatste tijd wat geluwd, toch is het goed zich weer eens rekenschap te geven van deze structuur. De beoefening van een belangrijk deel van de theologie in Nederland werd en wordt erdoor bepaald. In dit stuk zal ik zowel historisch de gang van zaken rond de wet van 1876 uiteenzetten als systematisch ingaan op de in deze structuur verborgen problematiek.

II. De Wet op het Hoger Onderwijs van 1876⁸

Het was een lange en kronkelige weg die uiteindelijk leidde tot de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876. De op 6 mei van dat jaar door koning Willem III ondertekende wet werd van kracht op 1 oktober 1877.⁹ Een eerste ontwerp was al op 25 februari 1868 door de minister van Binnenlandse Zaken gepresenteerd. Daarna volgden nog verschillende andere wetsvoorstellen. Pas op 8 maart 1876 begon het beslissende parlementaire debat dat een maand in beslag zou nemen. In de tussentijd waren er vele petitie's inzake de theologische faculteiten, met name door de senaten van de universiteiten van Leiden en Utrecht, aan het parlement gezonden. Onderwijs in de theologie was een belangrijke aangelegenheid in die tijd en de Tweede Kamer debatteerde uitgebreid over dit onderwerp. De 75 parlementsleden werden gekozen door een minderheid van de Nederlandse

---

verstaan waarbij alle vakken worden door personeel bij welks benoeming een kerkelijke instantie direct of indirect bemoeienis of invloed heeft". Zie ook p. 17v van het rapport, waar het verschil onder andere in termen van binnen- en buitenperspectief wordt beschreven.

⁸ Deze paragraaf is gebaseerd op A.L. Molendijk, "Transforming Theology. The Institutionalization of the Science of Religion in the Netherlands", in: A.L. Molendijk & P. Pels, red., *Religion in the Making. The Emergence of the Sciences of Religion* (Studies in the History of Religions: Numen Book Series, 80), Leiden 1998, pp. 67-95, in het bijzonder pp. 69-77.

⁹ O.J. de Jong, "De wetgever van 1876 en de theologie", in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 48 (1967-1968) 313-332; G.E. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876* (Rede 102^e dies natalis van de Vrije Universiteit te Amsterdam, 20 okt. 1982), Amsterdam 1982.

bevolking, die het recht had te stemmen op basis van eigendom en inkomen (het algemeen kiesrecht voor mannen werd ingevoerd in 1917, voor vrouwen in 1919). Deze vermogende en goed opgeleide elite was sterk geïnteresseerd in (hoger) onderwijs, en dat verklaart ten dele ook de lengte van het debat.

Het grootste probleem waarmee de regering en het parlement zich geconfronteerd zagen, was het feit dat de staat, onder de oude verordening van 1815, direct betrokken was bij de opleiding van predikanten van de belangrijkste protestantse kerk in Nederland.¹⁰ Formeel had de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) geen zeggenschap over de academische opleiding van haar voorgangers. De Staat der Nederlanden droeg volledig de verantwoordelijkheid hiervoor. Deze situatie werd meer en meer gezien als in strijd met de institutionele scheiding tussen kerk en staat, vooral na de invoering van de liberale grondwet van 1848. Er werden verschillende pogingen tot hervorming ondernomen, maar het zou verscheidene jaren duren totdat de minister van Binnenlandse Zaken J. Heemskerk (behorend tot de Remonstrantse Broederschap) een wetsontwerp aan het parlement voorlegde. Volgens dit voorstel zouden de universiteiten niet meer dan vier faculteiten tellen, en het geld dat vroeger besteed was aan de theologische faculteiten zou worden bestemd voor de NHK, die zo in staat gesteld zou worden haar eigen seminaries op te richten. Daarnaast zou, zoals Heemskerk in zijn memorie van toelichting verklaarde, elke Nederlandse burger en iedere erkende vereniging en godsdienstige denominatie vrij zijn om een bijzondere school voor hoger onderwijs te stichten. De minister had hier waarschijnlijk de seminaries van verschillende kleine protestantse gezindtes in Amsterdam in gedachte. Deze seminaries waren onafhankelijk, maar maakten gebruik van de faciliteiten van het Athenaeum Illustre, de voorganger van de Gemeentelijke Universiteit die bij de Wet van 1876 is opgericht.

Het voorstel van Heemskerk kon niet op algemene bijval rekenen.

---

¹⁰ Verordening omtrent het onderwijs, 1815, art. 56 (vgl. *Bijvoegsel tot het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, Tweede deel 1815, Dordrecht: Blussé, 1817). De seminaries van de katholieken, de remonstranten, de doopsgezinden en de lutheranen werden ook gefinancierd door de staat (art. 58, 59).

Sterker: het voorstel was gedoemd te mislukken, omdat het de ingewikkelde en min of meer ondergrondse verbindingen tussen de Staat der Nederlanden en de Nederlandse Hervormde Kerk niet honoreerde. Op het eerste gezicht had de scheiding tussen kerk en staat in 1796 een einde gemaakt aan maatschappelijke discriminatie op grond van godsdienstige verschillen. De Nederlandse staat kende slechts burgers en geen collectieve godsdienstige groepen. Maar dit hield niet in dat Nederland werd gezien als een seculiere staat. De nationale identiteit werd omschreven in termen die een duidelijk religieuze lading droegen, zoals eenvoudige vroomheid en sterke zedelijke sentimenten.¹¹ Als de vroegere publieke kerk werd de NHK (samen met enkele kleinere protestantse kerken) geacht een rol te spelen in de religieuze en morele opvoeding van de burgers. De NHK werd niet verondersteld om verschillen (tussen godsdienstige groeperingen) te accentueren, maar om een integrerende factor binnen de natie te vertegenwoordigen. Aan de ene kant werd de godsdienstige identiteit van Nederland geformuleerd in niet-denominatieve, grofweg protestantse termen, maar aan de andere kant was het niet te ontkennen dat de NHK een belangrijke bijdrage leverde aan deze identiteit.

Vanwege deze (ideologische) verbinding tussen de protestantse godsdienst en de Nederlandse staat, zou de duidelijke oplossing die Heemskerk voorstelde uiteindelijk niet acceptabel zijn. In haar petitie aan het parlement uit 1868 had de Leidse theologische faculteit expliciet verwezen naar de dreiging die uit zou kunnen gaan van theologische seminaries. Deze zouden zich gemakkelijk kunnen ontwikkelen tot broedplaatsen van mysticisme, fanatisme en onverdraagzaamheid. Ondanks de scheiding tussen kerk en staat - zo werd gesteld - zou er toch altijd een nauwe band tussen staat en godsdienst blijven bestaan. Slechts een zuiver wetenschappelijke theologie, ingebed binnen de universiteit, zou een tegengif kunnen vormen tegen godsdienstig separatisme enerzijds en

---

¹¹ P. van Rooden, "Contesting the Protestant Nation. Calvinists and Catholics in the Netherlands", in: *Etnofoor* 8/2 (1995) 15-30, hier pp. 19v; vgl. P. van Rooden, *Religieuze Regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.

atheïsme anderzijds.¹² Daarnaast wees de Leidse faculteit op de merkwaardige consequentie van het ministeriële voorstel dat de Islam, de "Veda's" en de "Talmud" binnen de universiteiten zouden worden bestudeerd, terwijl het christendom zou worden buitengesloten als een voorwerp van academische studie. De afschaffing van de theologische faculteiten zou een "verminking" betekenen van het universitaire onderwijs.¹³

In het parlementaire debat werd nog een ander argument ten gunste van de handhaving van de theologische faculteiten ingebracht, te weten de belangen van verscheidene protestantse kerken bij de academische vorming van haar voorgangers. Men achtte het onverstandig om de scheiding tussen kerk en staat te ver door te voeren. Daarnaast had de synode van de NHK in 1875 gepleit voor de instandhouding van het oude systeem. Er bestond echter geen overeenstemming over dit onderwerp. Tenminste 27 parlamentsleden (katholieken, vertegenwoordigers van de protestantse afscheiding en conservatieven) waren gekant tegen theologische faculteiten van staatswege. Een andere heterogene groep schijnt een voorkeur voor de status quo te hebben gehad. Een derde factie, bestaande uit bijna 30 liberalen, wilde juist een faculteit "godsdienstwetenschap". Dit voorstel kreeg 32 stemmen en werd dientengevolge verworpen. De laatste motie die in stemming gebracht werd was voor een "Faculteit der Godgeleerdheid". 28 liberalen waren bereid deze prijs te betalen om de theologische faculteiten aan de staatsuniversiteit te behouden. In totaal stemden 43 tegen 30 parlamentsleden voor de motie.

Het is moeilijk de precieze verschillen tussen de in het parlement verdedigde standpunten aan te geven. De minister van Binnenlandse Zaken was er snel bij om te wijzen op een veronderstelde verwarring: duiden termen als "theologie" en "godsdienstwetenschap" op een verschillende inhoud? Of is het

---

¹² [Scholten, et al.], *De Theologische Faculteit aan de Nederlandsche Hoogeschoolen*, naar aanleiding van het bij de Tweede Kamer ingediende Ontwerp van Wet op het Hooger Onderwijs, door de Godgeleerde Faculteit aan 's Rijks Hoogeschool te Leiden, Leiden 1868, pp. 22v.

¹³ [Scholten, et al.], *De Theologische Faculteit*, pp. 9 & 32.

tweede begrip slechts een terminologische vondst om iets ouds te verkopen? Volgens de minister was de term "godsdienstwetenschap" eenvoudig te beperkt om de hele theologie te omvatten. Hij ontkende niet het belang van deze discipline, maar zij rechtvaardigt geen afzonderlijke faculteit. Hoeveel studenten zullen worden aangetrokken door zo'n beperkte (beknotte) faculteit?¹⁴ Dit standpunt werd ook ingenomen door het parlementslid A. van Naamen van Eemnes, die nauwe banden onderhield met de meer orthodoxe theologische faculteit van Utrecht, waar de dogmaticus J.I. Doedes een concept van theologie als betrokken op God (en niet zozeer op godsdienst) voorstond.

De keuze voor een nieuwe naam en een nieuwe structuur van de theologische faculteit werd in het parlement verdedigd door A. Moens, een leerling van de Leidse theologen J.H. Scholten en A. Kuenen. Deze vertegenwoordigden een liberale (vrijzinnige) vorm van theologie die zowel wonderen als de geïnspireerdheid van de Schrift ontkende; tevens pleitten zij voor theologisch onderzoek en onderwijs vrij van kerkelijke restricties. In hun visie was het primaire object van de theologie niet God, maar de (christelijke) godsdienst. Moens' pleidooi voor een godsdienstwetenschappelijke faculteit moet in dit licht worden gezien. De naam was vóór alles gekozen vanwege de wens om alles buiten te sluiten dat herinnerde aan kerkelijke belangen of dogma's. Moens stelde dat godsdienstwetenschap handelt over de godsdienst als geheel, niet alleen over het vereerde object - en niet alleen over het religieus gevoel of de godsdienstige praktijk, maar over dat alles tesamen. De subdiscipline der godsdienstfilosofie werd verondersteld de waarheidsclaims van verschillende godsdiensten te beoordelen. Godsdienstige waarheid moest gezocht worden boven kerkelijke verschillen. Daarom dienden die theologische disciplines waarvan men van mening was dat zij te nauw verbonden waren met de NHK uit het leerplan

---

¹⁴ B.J.L. de Geer van Jutfaas, red., *De Wet op het Hooger Onderwijs. Uit de gewisselde stukken en de gehouden beraadslagingen toegelicht*, Utrecht 1877, p. 160; vgl. Meuleman, *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876*, p. 16 (noot 72). Heemskerk verwees naar het werk van de Utrechtse theoloog Doedes, die voor de godsdienstwetenschap slechts een beperkte rol zag weggelegd: J.I. Doedes, *Encyclopedie der Christelijke Godsdienst*, Utrecht 1876, pp. 97-102.

verwijderd worden.

Hoewel de term "godsdienstwetenschap" niet werd geaccepteerd door het parlement als benaming voor de geherstructureerde faculteiten, werden de disciplines "geschiedenis van de godsdiensten in het algemeen" en "filosofie van de godsdienst" zonder veel discussie opgenomen in de nieuwe lijst van theologische vakken. Het voorstel van Heemskerk om dogmatische en praktische theologie ook op te nemen (als het parlement vasthield aan theologische staatsfaculteiten, dan moest zijns inziens een compleet theologisch programma geboden worden), werd niet aangenomen. De NHK werd de gelegenheid geboden kerkelijke leerstoelen op deze vakgebieden aan de universiteiten in te stellen, gefinancierd door de overheid. Deze mogelijkheid werd met beide handen aangegrepen. Zo ontstond de *duplex ordo*.

Samenvattend: de hevige discussies die in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw over godsdienstwetenschap gevoerd werden gingen niet zozeer over de invoering van een nieuwe discipline, maar veeleer over de hervorming van de theologische faculteiten. Degenen die pleitten voor een ingrijpende herstructurering tot een faculteit van godsdienstwetenschap behoorden tot de liberale (vrijzinnige) vleugel van het Nederlandse protestantisme. Zij geloofden in een onpartijdige, niet-confessionele godsdienstwetenschap, die uiteindelijk de superioriteit van hun eigen standpunt zou bewijzen. Fundamenteel voor hun zienswijze was de overtuiging dat het vrijzinnige protestantisme, hoewel historisch verbonden met de NHK, van algemeen belang was en een beschavende kracht in de Nederlandse samenleving zou kunnen vormen. Zij beschouwden zichzelf niet als een gezindte onder andere, maar als dragers van de Nederlandse natie. In deze zin kan het theologie-als-godsdienstwetenschap-programma beschouwd worden als de academische uitdrukking van een protestants superioriteitsgevoel. De uitvoering van dit programma zou een waarlijk wetenschappelijke theologie garanderen. De tegenstanders van dit standpunt, onder wie de minister van Binnenlandse Zaken, meenden dat de mogelijkheden van de godsdienstwetenschap aanzienlijk beperkter waren. Volgens hen is het onderwerp van deze tak van wetenschap de

godsdienst. Als zodanig dekt zij ten hoogste een deel van de traditionele theologie, welke zich richt op het goddelijke.

De vraag in hoeverre er binnen deze besluitvorming "krachtige seculariserende invloeden" aan het werk waren, zoals betoogd door Eric J. Sharpe¹⁵, is moeilijk te beantwoorden. Het is waar dat de nauwe relatie tussen de theologische staatsfaculteiten en de NHK iets losser gemaakt werd. Het plan om, tot op zekere hoogte, het Duitse systeem van gescheiden protestantse en katholieke leerstoelen (maar, in tegenstelling tot de situatie in Duitsland, in dezelfde faculteit) over te nemen, werd niet gevolgd. Er vond een soort van deconfessionalisering plaats. Maar dit houdt niet noodzakelijkerwijs in dat de voorstanders van het theologie-als-godsdienstwetenschap-programma de band tussen de staat en godsdienst - deze laatste opgevat in een bovenconfessionele (vrijzinnig-protestantse) zin - wilden doorsnijden. De bruikbaarheid van het concept "secularisatie" om een vorm van lineaire ontwikkeling van de godsdienst in Nederland in de 19de en 20ste eeuw te beschrijven is beperkt.

III. Interpretaties van de *duplex ordo*

Tot zover is de herstructurering van theologische faculteiten geanalyseerd aan de hand van parlementaire debatten. Omdat de uitkomst het karakter van een compromis droeg, kan de Wet van 1876 op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De vele discussies die sindsdien gevoerd zijn over de *duplex ordo* vormen daar een bewijs van. Er is zelfs gesproken over de theologische faculteit als een "nationaal cultuurprobleem". Ik zal deze reeks van controverses hier niet bespreken¹⁶, maar alleen mijn eigen visie presenteren. Die is weliswaar

---

¹⁵ E.J. Sharpe, *Comparative Religion. A History*, London²1986, p. 121.

¹⁶ H. Berkhof, "De theologische faculteit, een nationaal cultuurprobleem", in: *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur* 9 (1954-1955) 25-37; J.N. Bakhuizen van den Brink, "De Faculteit der Godgeleerdheid aan onze Rijksuniversiteiten", in: *Wending* 9 (1954-1955) 209-219; Berkhof, "Nogmaals: de theologische faculteit", in: *Wending* 9 (1954-1955) 219-222; P.A.H. de Boer & P.Sj. van Koningsveld, red., *Honderd jaar "Uit Egypte ...". Leidse opstellen*

gevormd door mijn Leidse achtergrond, maar ik zal toch vooral aan de hand van de veranderingen in het theologisch curriculum argumenteren. Om mijn kaarten gelijk op tafel te leggen: ik ben geneigd de uitkomst in hoge mate als een overwinning te zien voor de vrijzinnig-protestantse opvatting van theologie. Gelet op de disciplines die vermeld worden in artikel 42 van de nieuwe wet ligt de nadruk op de (joods-christelijke) godsdienst en op de historische benadering, en niet op de dogmatiek. Ik zet de verschillende vakkenlijsten naast elkaar.

Onder de oude bedeling (verordening 1815, art. 63) omvatte het theologisch onderricht van staatswege de volgende zes vakken:

- a) de natuurlijke godgeleerdheid,
- b) de kerkelijke historie,
- c) de gronden der bijbelse uitlegkunde,
- d) de dogmatiek,
- e) de christelijke zedekunde, en
- f) de homiletieke en pastorale wetenschap.

De nieuwe wet van 1876 (art. 42, lid 1) somde de volgende - van staatswege te doceren - vakken op:

- 1) encyclopedie der godgeleerdheid,
- 2) geschiedenis der leer aangaande God,
- 3) geschiedenis der godsdiensten in het algemeen,
- 4) geschiedenis van de Israëlitische godsdienst,
- 5) geschiedenis van het Christendom,
- 6) Israëlitische en oud-Christelijke letterkunde,
- 7) uitlegging van het Oud en Nieuw Testament,
- 8) geschiedenis der leerstellingen van de Christelijke godsdienst,
- 9) wijsbegeerte van de godsdienst, en
- 10) zedekunde.

---

over de scheiding tussen kerk en staat aan de openbare theologische faculteit, Leiden 1979; Verslag van STEGON-Symposium over het verkenningsrapport godgeleerdheid. 19 mei 1989, s.l., s.a.; Verslag STEGON-Symposium "Uitdagingen aan de theologie". 27 april 1990, s.l., s.a.; vgl. Meuleman, De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876, voor nog meer literatuur.

Er is wel een zekere lijn in deze opsomming te ontdekken. Het begint met het vak dat de samenhang behandelt (1), dan volgen vier historische vakken (2-5), twee exegetische vakken (6-7), dogmengeschiedenis (8) en tot slot twee systematische disciplines (9-10). De "christelijke zedekunde" (f) werd "zedekunde" (10). Over de systematiek van deze lijst zou eindeloos te speculeren zijn. Waarom worden geschiedenis van het christendom en geschiedenis der leerstellingen van de Christelijke godsdienst zo gescheiden? Is het laatste vak geen onderdeel van het eerste? Zouden ze niet beter na elkaar genoemd hebben kunnen worden? Et cetera. In vergelijking met de oude lijst is het accent onmiskenbaar sterker op de historische en exegetische vakken komen te liggen. De leerstellige en praktische theologie zijn uit het staatscurriculum geheel verdwenen. Dit werden "kerkelijke vakken".¹⁷

De bestudering van het christendom (waarop uiteraard de nadruk bleef liggen) werd conform de wensen van de liberale stroming ingebed in een breder geheel van de studie van godsdiensten. De natuurlijke godgeleerdheid die in de oude bedeling de basis lijkt te moeten vormen voor de overige vakken verdween. Men kan zowel in de geschiedenis der leer aangaande God (door Van Naamen bepleit en omschreven als "de leer van hetgeen van oude tijden af omtrent het

---

¹⁷ Daarbij liet de Synode het overigens niet. Het Reglement op het Hooger Onderwijs in de Godgeleerdheid tot vorming van evangelie-dienaren voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, Art. 2 (24.8.1877), stelde: "Van wege de Nederlandsche Hervormde Kerk wordt Hooger Onderwijs gegeven in:

- a) de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk en hare leerstellingen;
- b) de bijbelsche godgeleerdheid;
- c) de leerstellige godgeleerdheid;
- d) de practische godgeleerdheid met de daarbij vereischte oefeningen;
- e) het Nederlandsch-Hervormd kerkrecht;
- f) de geschiedenis der christelijke zending, en, voor zoover zulks noodig is, in:
- g) de uitlegkunde en oordeelkunde des bijbels;
- h) de bijbelsche geschiedenis;
- i) de christelijke zedekunde;

en voorts in alle andere vakken, waaromtrent te eeniger tijd blijken zal, dat aanvulling van het universitair onderwijs noodzakelijk is".

begrip van God door de mensheid is gesproken en geschreven")¹⁸ als in de godsdienstwijsbegeerte een soort van opvolger hiervan zien. De omschrijving van het eerste vak (2) lijkt mij een duidelijke historisering en in mindere mate een godsdiensthistorische verbreding ten opzichte van de oude *theologia naturalis* te impliceren.

De godsdienstwijsbegeerte werd door sommigen min of meer als de kroon van de theologie beschouwd, en in die zin zit er wel enige waarheid in de stelling dat dit de nieuwe "seculiere dogmatiek" was. De godsdienstgeschiedenis levert de stof voor de godsdienstwijsgerige vergelijking en evaluatie van de verschillende religies, en een en ander mondt dan als vanzelf uit in het bewijs van de superioriteit van het eigen (vrijzinnige) protestantisme.¹⁹ Als men hier van "dogmatiek" wil spreken, dan moet wel bedenken dat het een "dogmatiek" was die los stond van de kerk. Volgens de Leidenaren had de wetenschap als zodanig niets met enig kerkgelof te maken. "De Theologie als wetenschap is evenmin geloovig als ongeloovig en staat hierin met elke andere wetenschap gelijk. Zij laat het onderwijs in eene bepaalde geloofsleer over aan de kerkgenootschappen, en wij stemmen onbewimpeld toe, dat de Staat zich met het dogmatisch onderwijs in eenige kerkelijke geloofsleer aan de hoogeschool niet heeft in te laten".²⁰

Dat laatste lijkt me nog altijd - en heden ten dage in veel sterkere mate - op te gaan. Het belangrijkste punt wat criticasters van de *duplex ordo* kunnen maken is dat godsdienstwijsbegeerte een wel heel eigenaardig - zo niet onmogelijk - vak is. Dat zou tevens blijken uit het feit dat er geen enkele consensus bestaat over wat het inhoudt. Het uitgangspunt dat er gefilosofeerd kan worden over (christelijke) godsdienst zonder dat daarbij in normatieve zin

---

¹⁸ Geciteerd naar De Jong, "De wetgever van 1876", p. 324.

¹⁹ C.P. Tiele, "Over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst", in: *Theologisch Tijdschrift* 8 (1874) 225-262, met name het slot.

²⁰ [Scholten, et al.], *De Theologische Faculteit aan de Nederlandsche Hoogeschoolen*, p. 14.

teruggerepen wordt op de christelijke openbaring is niet onbetwist.²¹ Het was voor J.H. Gunning een reden dit vak te verruilen voor de geschiedenis der leer aangaande God, die hij wel met zijn positief christelijk standpunt kon verenigen.²²

Zelf ben ik er niet van overtuigd dat godsdienstwijsbegeerte een onmogelijk vak is omdat men altijd vanuit een bepaald standpunt zou vertrekken en het beroep op het natuurlijk verstand een illusie zou zijn.²³ Weliswaar is een "voraussetzungslose Wissenschaft"²⁴ een onmogelijkheid, maar de tegengestelde optie dat we slechts platonistische, marxistische, humanistische, katholieke, islamitische en protestantse wetenschap zouden hebben is onrealistisch (spoort niet met de wetenschappelijke praktijk) en onwenselijk. Het humanistisch ideaal - hoe utopisch in de praktijk ook - van een wetenschapsbeoefening waaraan in principe iedereen ongeacht afkomst, sexe, levensovertuiging, et cetera, kan deelnemen, en waar naar gedeelde, intersubjectief geldige kennis wordt gestreefd is het te allen tijde waard om verdedigd te worden.

IV. Wat is de zin van de *duplex ordo*?

---

²¹ Vgl. ook de bijdrage van G.G. de Kruijf in deze bundel. Hij vermoedt dat ook de wijsgerige theologie (godsdienstwijsbegeerte) voortkomt uit confessionele motieven.

²² Vgl. A. de Lange, *De verhouding tussen dogmatiek en godsdienstwetenschap binnen de theologie. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het theologiebegrip van J.H. Gunning Jr. (1829-1905)*, Kampen 1987.

²³ A.L. Molendijk, "Geloven tegen beter weten in", in: E. Dekker & M. Sarot, red., *Christelijk geloof en rationaliteit*, Zoetermeer 2000, pp. 21-41; vgl. A.L. Molendijk, "The Future of Religion: A Retrospective", in: T. Kukkonen, red., *The Future of Religion - The Future of Suspicion. Proceedings of the 13th Biennial European Conference on the Philosophy of Religion*, Järvenpää 2000, pp. 75-92.

²⁴ A.L. Molendijk, "Om de onafhankelijkheid van de theologie. Het principe van 'voraussetzungslose Wissenschaft'", in: H.J. Adriaanse & H.A. Krop, red., *Theologie en Rationaliteit. Godsdienstwijsgerige bijdragen*, Kampen 1988, pp. 139-161.

Laat ik voorop stellen dat ik niet geloof dat de *duplex ordo* het enig mogelijke, laat staan zaligmakende model zou zijn. Binnen en buiten Nederland zijn er andere ordeningen, die evenzeer respectabel zijn. Maar daar ga ik hier niet op in. De *duplex ordo* is een zinvolle constructie, omdat zo tussen de openbare, wetenschappelijke bestudering van (christelijke) godsdienst en de uiteenzetting van particuliere - religieuze en wereldbeschouwelijke - standpunten onderscheiden wordt. In de praktijk is dit - ik weet het - allemaal niet zo klip en klaar duidelijk, maar het principe is helder. Het is ook op historische gronden goed te verdedigen dat dit epistemologische onderscheid ten grondslag ligt aan de *duplex ordo*, welke er een institutionele vorm aan geeft.

Als we verder om ons heen kijken binnen de universiteit dan zien we dat het bedrijven van wetenschap op grond van bijzondere religieuze premissen steeds meer een anomalie aan het worden is. Of de religieuze grondslag is niet meer dan een stuk papier voor intern gebruik (en dan is er alleen een nominaal verschil tussen niet-religieuze en religieuze wetenschap) of er zijn daadwerkelijk principiële, in het oog springende verschillen tussen wetenschapsbeoefening vanuit katholiek, protestants, islamitisch, joods of humanistisch standpunt. Dat laatste zie ik niet. De natuurkunde, de germanistiek of geschiedwetenschap is niet opgedeeld naar religieuze achtergrond. Er heerst daar tot op zekere hoogte een gedeeld discours; in ieder geval is het niet zo dat gedifferentieerd wordt naar godsdienst en levensbeschouwing. Natuurkundigen, historici en filologen van bijzondere instellingen worden alleen in zoverre geaccepteerd door hun collegae als hun grondslag niet (of nauwelijks) zichtbaar is in hun werk.

Deze ontwikkeling zien we ook op het gebied van de theologie. Binnen de veronderstelde *simplex ordo* hebben de beoefenaren van exegese, kerkgeschiedenis, godsdienstsociologie en godsdienstpsychologie (om een aantal voorbeelden te noemen) veelal een soort van *duplex ordo* geïnternaliseerd. De "openbaring", binding aan confessies, geloofsstandpunten of hoe je het ook wilt noemen spelen geen beslissende rol. Zo zal geen enkele zichzelf respecterende nieuwtestamenticus aan een canoniek geschrift meer waarde hechten dan aan een niet-canoniek geschrift enkel en alleen op grond van het al dan niet gecanoniseerd

zijn.²⁵ En ook zijn de tijden voorbij dat kerkhistorici overal - en met name in de eigen kerk - de wonderbaarlijke leiding Gods aan het werk zagen.²⁶ Er heeft een soort van secularisatie van de theologische staatsvakken plaatsgevonden die niet meer ongedaan gemaakt kan worden.

Barth heeft een grote en grootse poging tot retheologisering van alle theologische vakken gedaan, maar ik ben daar steeds sceptischer over geworden. De in 1998 overleden filosoof en theoloog Falk Wagner heeft in zijn laatste levensjaren in niet mis te verstane bewoordingen op de zijns inziens desastreus gevolgen van het Barthianisme gewezen. Ik citeer een wat langere passage uit zijn laatste boek:

"Der dogmatisch korrekte und normativ aufgeladene Verbalradikalismus der Wort-Gottes-Anspruchs-Fiktion führt somit zu einer selbstgenügsamen Selbstisolierung der evangelischen Theologie, die sich von einer sektiererischen Gettomentalität kaum noch unterscheiden läßt. Denn die berufstheologisch - von Berufstheologen für Berufstheologen - inszenierte Wende von der lebensweltlich-individuellen zu einer dogmatisch überzogenen Wort-Gottes-Theologie muß in einer Sackgasse enden. In dieser Sackgasse beschäftigen sich die Berufstheologen und die kirchlichen Funktionäre nur noch mit sich selbst und mit ihren selbst inszenierten Binnenproblemen. Dort aber, wo sich das wirkliche Verkehrsgeschehen abspielt, auf den Gegenverkehrsstraßen der Wissenschaften und der distanziert kirchlichen und außerkirchlichen Religionskulturen kommen die berufstheologischen Dogmatik-Probleme nicht mehr vor. Das Problem der gegenwärtigen protestantischen Mainstream-

---

²⁵ Vgl. G. Lüdemann, "Die Religionsgeschichtliche Schule und ihre Konsequenzen für die Neutestamentliche Wissenschaft", in: Hans Martin Müller, red., *Kulturprotestantismus. Beiträge zu einer Gestalt des modernen Christentums*, Gütersloh 1992, pp. 311-338.

²⁶ Vgl. J. Lindeboom, "Kerk- en Dogmengeschiedenis", in: H. van Oyen, red., *Inleiding tot de Theologische Studie*. Samengesteld door de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Groningen, Groningen - Batavia 1946, pp. 88-114, p. 95.

Theologie ist also sie selbst. ... Die *Zustands- und Stillstandskrise des gegenwärtigen Protestantismus* resultiert also aus der Vernachlässigung der Religion und der individuellen Religionskulturen zugunsten ihrer Ersetzung durch eine kerygmatisch-dogmatische Theologie, die von Berufstheologen für Berufstheologen produziert wird und nur die Mentalität dieser professionellen Gruppe widerspiegelt".²⁷

Men is gefixeerd op de uitleg van de Schrift en gaat voorbij aan de reëel bestaande noden van de gelovigen. Het is wat overdreven dit allemaal op het conto van Barth en het Barthianisme te schrijven, maar de "Religionsvergeessenheit von Kirche und Theologie"²⁸ is wel degelijk een dramatisch probleem. Uit enquêtes blijkt dat predikanten zich uitermate slecht op hun beroep voorbereid weten. Dan gaat het niet alleen om zaken als dat men in de opleiding niet (goed) heeft leren voorzitten of managen, maar vooral om het feit dat de theologische scholing (met de nadruk op het uitleggen en schrijven van teksten) niet aansluit op dat wat men in de de binnen- en buitenkerkelijke praktijk aantreft. Voor enig begrip van de veranderende plaats van godsdienst en kerk in onze maatschappij is in ieder geval een historisch-sociologisch geschoolde blik noodzakelijk. In de traditie van het liberale protestantisme pleit Wagner voor een "empirisch-historische wending" in de theologie en presenteert hij ook een voorstel tot reorganisatie van de theologische faculteiten.

Daar is misschien wel iets op af te dingen. Zeker als men zich de vraag stelt hoe kennis van God mogelijk is. Als de weg van de openbaring de enige is, dan is Barth consequent. Afgezien van de systematische bril en inhoudelijke rijkdom zijn het - denk ik - toch vooral de retorische kracht, de suggestiviteit van zijn taalgebruik en niet in de laatste plaats de wijze waarop hij soms theologische

---

²⁷ F. Wagner, *Metamorphosen des modernen Protestantismus*, Tübingen 1999, p. 57 (cursivering in het origineel).

²⁸ U. Barth, "Von der spekulativen Theologie zum soziologischen Religionsbegriff. Versuch einer Annäherung an das Denken Falk Wagners", in: *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte* 7 (2000) 251-282, p. 281.

taal een religieuze dimensie weet te geven die de aantrekkingskracht van zijn werk uitmaken. Maar als Barth gelijk zou hebben, is godsdienstfilosofie een onmogelijkheid, omdat er uiteindelijk geen wijsgerige weg tot God voert en onze kennis van godsdienst irrelevant is voor de systematische theologie in engere zin. Ook hier is weer te nuanceren, maar principieel zijn deze consequenties vanuit Barths premissen niet te vermijden. Barth heeft de band tussen theologie en de godsdienstwetenschappelijke benadering verbroken. Daardoor is de theologie verder geïsoleerd komen te staan van de overige wetenschappen.

Achter de *duplex ordo* zit dus zo beschouwd de problematiek van de relatie tussen met name de systematische theologie in engere zin (dogmatiek) en de overige theologische disciplines, die in methodisch opzicht op godsdienstwetenschappelijke leest zijn geschoeid.²⁹ De consequenties van dat laatste zijn groot, zoals de Leidse godsdienstfilosoof H.J. Adriaanse al in zijn inaugurele oratie van 1978 heeft laten zien. Theologie als godsdienstwetenschap is dan "*niets anders* dan een verzameling gedragswetenschappen, cultuurwetenschappen, literatuurwetenschappen en wat dies meer zij".³⁰ In tegenstelling tot Adriaanse zou ik geneigd zijn met Schleiermacher het organiserend principe van de studie godgeleerdheid te zien in de praktische opgave waartoe zij dient.³¹ Het samenstel van de staatsvakken wordt voor een niet onaanzienlijk deel bepaald

---

²⁹ Uiteindelijk gaat het om de verhouding tussen de kerkelijke - confessionele - vakken en de staatsvakken. Maar in het vervolg concentreer ik mij op de systematische theologie in engere zin: de dogmatiek. Dit vak heeft binnen de kerkelijke opleidingen in Nederland toch een wat geprivilegieerde positie.

³⁰ H.J. Adriaanse, *Het specifiek theologische aan een rijksuniversiteit. De verborgenheid der godgeleerdheid*, Leiden 1979, p. 5 (cursivering in het origineel).

³¹ F.D.E. Schleiermacher, *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen*, 1811, ²1830, uitgegeven door H. Scholz (1910), Darmstadt 1982, p. 3: "Dieselben Kenntnisse, wenn sie ohne Beziehung auf das Kirchenregiment erworben und besessen werden, hören auf, theologische zu sein, und fallen jede der Wissenschaft anheim, der sie ihrem Inhalte nach angehören"; vgl. H.J. Birkner, *Schleiermachers Christliche Sittenlehre im Zusammenhang seines philosophisch-theologischen Systems*, Berlin 1964; Birkner, "Schleiermachers 'Kurze Darstellung' als theologisches Reformprogramm", in: *Text-Kontext*, Sonderreihe, Band 22 (Schleiermacher - im besonderen Hinblick auf seine Wirkungsgeschichte in Dänemark), Kopenhagen - München 1986, pp. 59-81.

door de beroepsuitgang die veel studenten kiezen. Dit is bedoeld als een feitelijke constatering. Als we het christendom in de multiculturele samenleving als object van de theologische studie zouden nemen, zou het curriculum er heel anders uit zien.

V. Hoe verder?

We zitten in een lastig parket. Ondanks alle goed bedoelde pogingen tot een gesprek over de grenzen van de *duplex ordo* heen blijkt dat zeer lastig.³² Ernst Troeltsch heeft in een beroemd opstel uit 1898 al gewezen op de spanning tussen de historische en de dogmatische methode in de theologie. De dogmatische methode is in wezen autoritair, omdat ze zich baseert op een gegeven uitgangspunt dat niet meer onder kritiek gesteld kan worden.³³ Wetenschappelijke gezien is zij volgens Troeltsch obsoleet en dient vervangen te worden door een historische aanpak, die ook een systematische component in zich sluit. Troeltsch' godsdienstwijsgerig programma hield in dat het mogelijk zou zijn op grond van de historische methode in de brede zin van het woord een voluit

---

³² K.E. Biezeveld, "Een God alleen? Guus Kuijer, het perspectief en de godsleer", in: *T.F. Blad van de Theologische Faculteit van de Universiteit Leiden* 30 (2000) 3-19 (dit artikel zal ook in het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* verschijnen). J. Tromp, "Over de bijdrage van de Israëlitische godsdienst-geschiedenis aan de bijbelse en dogmatische theologie", in: *T.F. Blad van de Theologische Faculteit van de Universiteit Leiden* 30 (2000) 20-30, p. 28: "Ik meen dat de 21-ste-eeuwse dogmaticus niet geholpen is met beelden van de goddelijke wereld zoals die in, zeg 600 v. Chr. in Jeruzalem gangbaar waren of ook werden bestreden".

³³ E. Troeltsch, "Über historische und dogmatische Methode in der Theologie" (1898), in: Troeltsch, *Gesammelte Schriften*, deel 2, Tübingen 1922, pp. 729-753, p. 740 (m.b.t. de dogmatische Methode): "Ihr Wesen ist, daß sie eine Autorität besitzt, die gerade dadurch Autorität ist, daß sie dem Gesamtzusammenhang der Historie, der Analogie mit dem übrigen Geschehen und damit der alles das in sich einschließenden historischen Kritik und der Unsicherheit ihrer Ergebnisse entrückt ist. Sie will die Menschen gerade an einzelne Geschichtstatsachen binden, und zwar an die Tatsachen, die den alle historische Analogie zerreißen den Charakter der Autorität bekunden. Sie kann auch diese Bindung bewerkstelligen; denn ihre Tatsachen sind andere als die der gewöhnlichen Geschichte und können daher durch Kritik nicht festgestellt und nicht erschüttert werden, sondern sind durch eine wunderbare Ueberlieferung und durch ein inneres Siegel der Beglaubigung in den Herzen sichergestellt".

wetenschappelijke theologie op te bouwen.³⁴ Misschien was dit wat al te optimistisch. Maar naar mijn stellige overtuiging zal de theologie het wel veel sterker over de historische, sociaal-wetenschappelijke, empirische boeg moeten gooien. En dan heb ik nog niet in de eerste plaats de positie van de theologie binnen de universiteit op het oog, maar vooral de relevantie van de theologie voor de gelovigen. Als het "Woord Gods" geheel haaks staat op menselijke ervaringen en dat wat mensen in hun dagelijkse religieuze praktijk beleven al snel verdacht is, dan moet er wel een kloof ontstaan.³⁵

Theologische discussies over de belijdenisgeschriften als grondslag van de Samen-op-Weg-Kerk zullen zeker niet bijdragen aan een bloeiende kerk. Het is een illusie te menen dat de eenheid der kerk gebaseerd zou kunnen worden op een consensus over de inhoud van de belijdenisgeschriften.³⁶ Die eenheid zit 'm hoogstens daarin dat men zich in een bepaalde traditie plaatst (inclusief bepaalde belijdenisgeschriften) en met elkaar het erop waagt. Feitelijk is de Samen-op-Weg-Kerk wezenlijk pluralistisch, en als men dat niet in voldoende mate accepteert zal het kerkvolk nog meer vervreemden van de kerkleiding, omdat het zich niet herkent in dat wat de "officials" naar buiten brengen.³⁷

Panacees zijn er zeker niet, maar als er nog redding is, dan zie ik meer in een vrijzinnig-theologische insteek. Niet in het "pan-protestantisme" van J.H.

---

³⁴ Vgl. K.E. Apfelbacher, *Frömmigkeit und Wissenschaft. Ernst Troeltsch und sein theologisches Programm*, München etc. 1978, tweede deel.

³⁵ Vgl. K. Barth, *Gesamtausgabe IV. Gespräche. Gespräche 1959-1962*, red. E. Busch, Zürich 1995, p. 301: "Die schlimmste Sache der Welt ist Religion, und die Bibel ist gegen Religion und nicht für Religion".

³⁶ Dat kon vroeger wel, of in ieder geval kon er zinvoller wijze naar gestreefd worden. Voor het begin van de laat-moderne tijd (18e eeuw) kon men vasthouden aan een confessionele eenheid van een bepaalde kerk. Als men daar nu aan vast zou willen houden, dan zouden de kerken versplinteren. Wat zijn de gemeenschappelijke confessionele uitgangspunten die de Gereformeerde Bond met de vrijzinnigheid of ook met de zogeheten midden-orthodoxie zouden verbinden?

³⁷ Voor een voorbeeld buiten de protestantse traditie, denk aan de kloof die er bestaat tussen de officiële rooms-katholieke leer en de overtuigingen van een groot deel van de Nederlandse katholieken.

Scholten en de zijnen, maar wel in een meer empirisch georiënteerde systematische theologie, die zich rekenschap geeft van de fundamentele verandering van de plaats van religie in de moderne westerse maatschappij.³⁸ Een belangrijk feit is bijvoorbeeld het oprukken van het individualisme - ook binnen het geloof. Wat een theoloog als Troeltsch ons leert is niet te treuren om dat wat onherroepelijk voorbij is, maar te werken aan een vrije en mondige vorm van christendom. Het feit dat gelovigen hun identiteit op individuelere wijze vorm geven dient geaccepteerd te worden. Dat maakt de positie van de theologen lastiger. Zij zullen moeten kijken naar dat wat de harten en hoofden van mensen beweegt. Als zij geen aansluiting vinden bij de vroomheid van de religieuze mens, dreigt hun werk vruchteloos te worden. Het is in mijn ogen niet juist om de "boodschap" of het "evangelie" (wat in veel betogen als een abstractum wordt gebruikt) tegenover de menselijke religiositeit te stellen.³⁹ In het christendom gaat het nu net om het menselijk subject. Christelijke pastores hebben dan ook juist "boodschap" aan de mens. Zij worden ervoor betaald om tijd te hebben voor individuele personen. In die zin moet de kerk zich ook veel gelegen laten liggen aan de "religiositeit", aan de vragen en noden, van die individuele mens.

Maar terug naar de theologie als academische discipline. Er is bijna een theologische cultuuromslag nodig: theologie (ik denk in het bijzonder aan de kerkelijke en de systematische theologie) kan niet meer zo sterk *top down* gestructureerd worden, maar zal mijns inziens veel sterker *bottom up* te werk moeten gaan. De gezagsverhoudingen in Nederland zijn ook op het kerkelijke erf diepgaand veranderd. De enig mogelijke route is dat de theologische disciplines een sterkere empirische inslag krijgen. De praktische theologie moet opgewaardeerd worden, en zeker niet als een afgeleide van de bijbelse of dogmatische theologie gezien worden.⁴⁰ Hier ligt een mogelijke verbinding met de religieuze

---

³⁸ Er zijn wel tekenen dat dit aan het veranderen is, maar ik zie toch veel te veel dat de dogmatiek bezig is met haar eigen overgeleverde problematiek, zonder zich al te veel te bekommeren om de aansluiting met de religieuze praktijk.

³⁹ Als ik goed zie, is dit wat G.G. de Kruijf in zijn bijdrage aan deze bundel doet.

⁴⁰ Voor een verdediging van een dergelijke vorm van praktische theologie vgl. Christian

praktijk. Deze moet veel meer *au sérieux* genomen worden. Klagen over allerlei vormen van "syncretisme" helpt niet. Schleiermacher had gelijk - nog meer dan hij zelf voor mogelijk hield - toen hij de praktische theologie de kroon van de studie der godgeleerdheid noemde.

De kerkelijke theologie in haar algemeenheid kan baat vinden bij de staatsvakken in zoverre deze zich bezighouden met de veranderingen van het christendom in de moderne tijd. De staatsvakken kunnen ertoe bijdragen dat de kerkelijke systematische theologie in ieder geval met één been op de grond blijft staan.⁴¹ Naast haar confessionele binding lijkt mij deze oriëntatie op de empirie onontkoombaar, als zij tenminste relevantie wil behouden voor de kerkelijke praktijken. Zo gezien kan de *duplex ordo* - met al haar gebreken - de mogelijkheid bieden om de steeds minder gezaghebbende christelijke traditie en het christendom *als vorm van godsdienstig leven* van de gelovigen op elkaar te betrekken. Misschien is dit te optimistisch gedacht en zullen de kerken steeds sektarischer worden. Dan zou het zo kunnen zijn dat we uiteindelijk een seminaristische theologie krijgen. Het schrikbeeld van degenen die in 1876 de nieuwe structuur van de theologische faculteiten toejuichten.

Albrecht, *Historische Kulturwissenschaft neuzeitlicher Christentumspraxis: Klassische Protestantismustheorien in ihrer Bedeutung für das Selbstverständnis der Praktischen Theologie* (Beiträge zur historischen Theologie, 114), Tübingen 2000. Op de cover staat al te lezen: "Sie ist diejenige Disziplin, die am wenigsten von einem festen Lehrbestand ausgehen darf, vielmehr ihre Fragestellungen ganz weitgehend aus der Reflexion auf die gelebte Religion und deren Kulturwirkungen gewinnen soll".

⁴¹ In deze paragraaf, die gaat over de verhouding tussen staats- en kerkelijke vakken, heb ik mijn pijlen vooral op de systematische theologie in engere zin (de dogmatiek) gericht. Maar ook de staatsvakken en in het bijzonder de godsdienstwijsbegeerte kunnen mijns inziens alleen maar aan betekenis winnen, indien ze zich rekenschap geven van de veranderde situatie van het christendom in de moderne wereld.